

भूदान आंदोलन: एक सामाजिक आणि राजकीय चळवळ

डॉ. निलकंठ कामण्णा लोखंडे, सहा. प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग,

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त) (घटक महाविद्यालय, कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा)

lokhandenilkant24@gmail.com

प्रस्तावना:

आधुनिक भारताच्या सामाजिक व राजकीय जीवनात महात्मा गांधीजींनी अन्यन्य साधारण कार्य केले आहे. महात्मा गांधींनी एक वेगळा दृष्टीकोन स्वीकारून भारताच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासाचा अभ्यास केला. स्वराज्य, राज्यसंस्था व सत्याग्रह या अशा अनेक बाबतीत महात्मा गांधींनी मूलगामी विचार मांडले. अहिंसात्मक राजकीय प्रतिकाराचा सिध्दांत अर्थात सत्याग्रह सिध्दांताच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत मोलाचे असे कार्य केले आणि भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महात्मा गांधींचे नेतृत्व मानणाऱ्या, त्यांचे अनुयायित्व पत्करलेल्या मंडळीपैकी अनेकांनी सत्तेच्या राजकारणातच सहभागी राहावयाचे ठरविले. महात्मा गांधींना मानणारा हा फार मोठा एक गट काँग्रेस सरकारांमधून कार्यरत राहिला. राज्य बांधणी, राष्ट्र उभारणी आणि आर्थिक विकास ही या गटाची राजकीय उद्दिष्टे होती. औद्योगिक दृष्ट्या विकसित व लष्करी दृष्ट्या समर्थ असे आधुनिक भारतीय राज्य त्यांना साकार करावयाचे होते. या सर्वबाबी साध्य होण्यासाठी त्याला सामाजिक एकोपा वाढविणारे, त्यातील अंतरविरोध काबूत ठेवून सामाजिक स्थैर्य निर्माण करणारे, स्थिरशासन व्यवस्था देणारे राष्ट्र-राज्य हवे होते. महात्मा गांधींना मानणारा दुसरा गट स्वातंत्र्योत्तर भारतात गांधी प्रेरित समाजकारणाच्या विधायक कार्यात गुंतलेला होता. गांधी विचारातील एकेका पैलूवर या गांधीवाद्यांचे काम चालू होते. यातील बहुतांशी गांधीवादी रचनात्मक कामांमध्ये, दुर्बल समाजघटकांच्या सक्षमीकरणापेक्षा सेवा परायणतेला प्राधान्य देत होते.

महात्मा गांधीजींच्या उत्तर गांधीवादी शिष्यांमध्ये आचार्य विनोबा भावे यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील गांधीविचारांच्या विकासामध्ये आचार्य विनोबा भावे यांच्या योगदानाचा वाटा अधिक व्यापक आहे. विनोबांनी गांधी विचाराच्या विविध पैलूंचे नुसते विवरणच केले नाही, तर त्यांची परखड चिकित्सा करून गांधीविचारांच्या विकासाला पुढे नेले. यामुळे गांधीप्रेरित राजकारणाचे विनोबा पर्वीतील रूप अगदीच वेगळ्या प्रकारे प्रकट झाले. विनोबांनी यादृष्टीने जे विवरण केले आहे. ते विलक्षण मार्मिक, मूलगामी आणि तत्वगर्भ आहे. इतकेच नव्हेतर कमालीच्या व्यामिश्र अशा गांधीविचार व्यूहातून विनोबा स्वतःच्या प्रवृत्तीला मानवणारा व भावणारा गांधीविचार विकसित करतात. महात्मा गांधीजींच्या अनेक संकल्पनावरील विनोबा स्वतःचे असे स्वतंत्र राजकीय दर्शन घडवतात. तसे पाहिले तर, महात्मा गांधी व विनोबा यांचे पिंड अगदी वेगळे होते. महात्मा गांधी व्यवहारकुशल व व्यवहारात गती असलेले पुरुष होते. तर विनोबांचा पिंड हा साधकाचा, चिंतकाचा, वैज्ञानिकाचा होता. ते आचार्य होते: आचरणाद्वारे शिकविणारे. कमालीचे आत्मनिष्ठ, स्वतःच्या प्रयोगामध्ये व सूक्ष्म चिंतनात गढलेले. एकीकडे गांधीजींची संघटन कुशलता, व्यवहारदक्षता व नेतृत्वगुण यांची विधायक कार्याच्या चळवळीला नितांत आवश्यकता होती. तर दुसरीकडे, महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह विचारामध्ये सत्याग्रह-तंत्रामध्ये व 'रचनात्मक कार्यक्रमा'च्या मांडणीमध्ये पुढचा ठप्पा गाठण्याची गरज तत्कालीन काळात होती. ती पूर्ण करण्याचे काम आचार्य विनोबा भावे यांनी भूदान आंदोलनाच्या माध्यमातून केले.

महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह, रचनात्मक कार्य व सर्वोदय या विचाराला विनोबांनी केलेले योगदान हे मैलिक आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले, पण गांधीजींच्या स्वप्नातील ग्रामस्वराज्याचे काय हा प्रश्न अनिर्णीत होता. त्या शोधप्रक्रियेचा भाग म्हणून ८ मार्च १९५१ रोजी सर्वोदय संमेलन आणि तेलंगणाची यात्रा करायल विनोबा भावे निघाले. नलगोंडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली या गावातील बैठकीत तेथील दलितानांच्या समस्यांवर चर्चा चालू होती. तेव्हा रामचंद्र रेड्डी या व्यक्तीने त्यांच्या मालकीची जमीन दान करण्याची घोषणा केली. त्या घटनेची ठिणगी पडली,

त्या आंदोलनाचा झंझावात देशातील विविध राज्यांतून चालूच राहिला आणि तो देशभर पसरला. (चोळकर, (२०२२), ४५-४६) गांधीजीनंतर आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर गांधी विचारांचा दुरुपयोग होऊ लागला, तेव्हा त्या विचारांच्या अर्थाकडे विनोबांनीच लक्ष वेधले आणि त्यांनी महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा विकास केला. गांधीना जे कार्य करावयाचे होते, पण ते जे करू शकले नाहीत, ते विनोबांनी केले. गाव स्वराज्याच्या समग्रचनेचे केंद्र व्हावे, अशी गांधीजींची इच्छा होती. हेच सूत्र घेऊन विनोबा पुढे सरले. ग्रामोत्थान आणि ग्रामसंस्कृतीच्या नव संस्कारनाचे काम त्यांनी उचलले. गावांना केंद्रस्थानी ठेवून ग्रामस्वराज्याची आणि परिपुष्ट गावांच्या जागतिक व्यवस्थेची एक समग्र रूपरेषा त्यांनी आखली. भूदानाच्या माध्यमातून त्यांनी एक अहिंसात्मक समाजव्यापी प्रयोग त्यांनी करून दाखवला. २०-२५ वर्षे विनोबांचे आंदोलन अखंड आणि अविरत चालले. नुकत्याच मिळालेल्या स्वराज्याला गांधींच्या 'हिंद-स्वराज्या'च्या दिशेने घेऊन जाण्याचा भगीरथ पुरुषार्थ विनोबांनी केला. 'हिंद-स्वराज्याचे स्वप्न साकार होऊ शकते, अशी दृढ प्रतीती विनोबांच्या आंदोलनाने देशाला आणि जगाला करून दिले. विनोबांनी भूदान आंदोलनातून भारतीय सामाजिक आणि राजकीय चळवळीला अहिंसात्मक परिवर्तनाच्या आयाम उभा केला.

महात्मा गांधींच्या विश्वस्त कल्पनेचा विकास विनोबांनी 'भूदान' यज्ञाद्वारे केला. आपल्या जवळील पैसा समाजाच्या श्रमातून निर्माण झाला आहे व तो समाजासाठीच वापरला पाहिजे अशी महात्मा गांधींची संकल्पना होती. विनोबांच्या मते, ही भूमिका बरोबर आहे. विश्वस्तांनी आपल्या संपत्तीचा वापर समाजहितासाठी केला पाहिजे. पण भूदान यज्ञाच्या व्याप्तीत त्यांनी असे विचार मांडले की, समाजातील ज्या लोकांच्याकडे जास्त जमिनी आहेत. त्यांनी त्या जमिनीवरील हक्क सोडावा व ती जमिन दान द्यावी. (चोळकर, (२०२२), १०८-११०) भूदानाचा उद्देश हृदयपरिवर्तन घडवून समाजात बदल करणे हा आहे. बळाच्या मार्गाने बदल घडवण्याऐवजी न्यायाने वागणे कसे श्रेष्ठ आहे, हे सांगून प्रेमाच्या मार्गाने बदल घडविण्याचा विचार यामध्ये आहे. जमिनदाराकडून जी जमिन मिळेल त्या जमिनीचे वाटप समाजात असणाऱ्या भूमिहीन लोकांच्यामध्ये करण्यात येईल अशी भूमिका भूदानामध्ये अभिप्रेत होती. यातूनच विनोबांनी विश्वस्त कल्पनेचा विस्तार केला आणि 'भूदान यज्ञ' ही संकल्पना विकसित केली.

विनोबांच्या 'कांचन मुक्ती' प्रयोगाचा एक निष्कर्ष भूदान होता. पैसे आणि सोने यांच्या शिवाय जगता येऊ शकते हे विनोबा सिद्ध करण्याचा प्रयत्नात होते. व्यक्तिगत जीवनात त्यांनी ते सिद्ध केलेले होते. समूह जीवनात ते कसे सिद्ध करता येईल यावर त्यांचा विचार चाललेला होता. पवनारच्या आश्रमात त्यांनी 'ऋषी-शेती'चा प्रयोग केला होता. (विनोबा, (१९९८), १०३-११०) या प्रयोगातून विनोबांना त्याची उपयुक्तता सिद्ध करावयाची होती. ती त्यांनी आश्रमीय जीवनात सिद्ध केली. जे जे प्रयोग त्यांनी व्यक्तिगत जीवनात केले ते त्यांना समाजजीवनाच्या प्रयोगशाळेत सिद्ध करावयाचे होते. भूदान चळवळीच्या कालखंडात विनोबांना ज्या कल्पना सुचल्या त्या सगळ्याची मुळे आपणास विनोबांच्या भूदानपूर्व आयुष्यात सापडतात. महात्मा गांधीजींच्या आश्रमीय जीवनाचा संस्कार देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी कारावास पत्करावा लागल्यानंतरचे अनुभव, यातून भूदान स्फुरले.

जमिनीचा प्रश्न कत्तल करून, कायदा करून किंवा करूणाने सुटू शकतो. सुरूवातीपासून विनोबा असे सांगत आले होते की, भूदानयज्ञ हा करूणेच्या मार्गाने जमिनीचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न आहे. काही लोकांचे म्हणणे असे आहे की, सत्याग्रह हा चौथा मार्ग आहे. परंतु विनोबांचा असा दावा आहे की, सत्याग्रह करूणेच्या अंतर्गत येऊन जाणारा मार्ग आहे आणि ही यात्रा सत्याग्रहाचेच एक रूप आहे. यात करूणा, सत्य आणि तप आहे. ज्यात या गोष्टी असतात त्यालाच विनोबा सत्याग्रह म्हणतात. भूदानयज्ञासाठी विनोबांनी जे काही केले ते त्याला सत्याग्रहच मानतात. विनोबांनी अनेकदा असे म्हटले आहे की, श्रद्धापूर्वक आणि निरहंकार होऊन मागितल्याने स्थूल सत्याग्रहाची गरज पडणार नाही. पडलीच तरी, मागितल्याने जे वातावरण तयार होते ते सत्याग्रहाला मदतरूप ठरेल आणि मला सत्याग्रह करावाच लागला तर तो मी अशावेळी आणि अशा पद्धतीने करेन की, त्याला कोणी विरोध करणार नाही. प्रत्येकाला त्याच्याबद्दल सहानुभूती वाटेल आणि तो सत्याग्रह मग यशस्वीही होईल. तो रामबाण ठरेल (विनोबा, (1999ब), 53) अशाप्रकारे विनोबांची ही भूदान यज्ञातील सत्याग्रहाची कल्पना आहे.

विनोबांचे असे मते होते की, ते सतत थंडी, ऊन, पावसात फिरत आहेत. लोकांना निरंतर विचार समजावून सांगत आहेत. गरीबांकडूनही दान घेत आहेत. का? कारण ते सत्याग्रहाची शक्ती उभी करू इच्छित होते. लहान

मालक देतील तेव्हाच मालकी चुकीचे आहे हे सिध्द होईल. याचा मोठया मालकांवर नैतिक दबाव येईल आणि नैतिकतेचा त्यांच्या हृदयात प्रवेश होईल. नैतिक दबाव सत्याग्रहाचेच एक अंग आहे. सत्याग्रह म्हणजे सत्यानुसार चालणे. यातून शक्ती निर्माण होते आणि असत्याचरण करणाऱ्यावर तिचा परिणाम होतो. सत्याग्रह अशी महान शक्ती आहे, ज्याच्यापुढे कोणी टिकू शकत नाही. शब्दानंतर जो स्पर्श होतो, तो काही हिंसा नाही, तो प्रेमाचा स्पर्श असतो. प्रेम जेव्हा लहान स्वरूपात हार खाते, तेव्हा ते अधिक मोठे रूप प्रकट करते. समोरच्याची जडता दूर करण्यासाठी जास्त चैतन्य प्रकट करावे लागते. समोरच्या जेवढा जास्त जड, तेवढे जास्त चैतन्य प्रकट करावे लागते. समोरच्या मनुष्याला जेव्हा हे कळेल की, प्रेम मोठया रूपात प्रकट होत आहे, तेव्हाच तो खरा सत्याग्रह म्हणता येईल (विनोबा, (1999अ), 54-55) असे विनोबांनी प्रतिपादन केले आहे.

आपली मागणी न्याय्य आहे हे तर्क शुद्ध रितीने पटवून देताना विनोबा हवा, प्रकाश आणि पाणी यांप्रमाणेच जमीन ही सुद्धा ईश्वराची देणगी आहे, असे म्हणत असत आणि भूमिहीनांतर्फे त्यांच्याकरिता मी जे मागत आहे त्यात न्यायाहून अधिक काही मागत नाही. भूदान कशासाठी हे सांगताना विनोबा असे म्हणतात की, मला परिवर्तन हवे आहे. प्रथम हृदयपरिवर्तन मग जीवनपरिवर्तन आणि त्यानंतर समाजरचनेत मी परिवर्तन आणू इच्छितो. अशा रितीने त्रिविध परिवर्तन व्हावे असे माझ्या मनात आहे.’ (विनोबा, (२००१), २०३-२१०) वरील कार्यासाठी विनोबा स्वतःला ‘दरिद्रीनारायणाचा’ प्रतिनिधी मानतात. असे असले तरी दान मागताना त्यांची भूमिका भिकाऱ्याची नसून स्वत्व राखून दानमय (रक्तहीन) क्रांती करणाराची आहे. ते जमीन भीक म्हणून मागत नव्हते. गरीबांचा हक्क म्हणून मागत होते. या भारत देशात निरंतर दाणाचा ओघ वाहात आला आहे. ज्यावस्तूच्या आधारावर भूकेलेल्याचा निर्वाह होऊ शकेल आणि रोजच्या रोज त्याला त्याला भीक मागावी लागणार नाही, अशी वस्तू त्याला देणे हाच भूक भागविण्याचा खरा मार्ग आहे. याचमुळे या देशात भूदान आणि विद्यादान हे सर्व श्रेष्ठदान मानले गेले. धन कमावणे हीच कमाई नव्हे. मित्र कमावणे आणि प्रेम कमावणे ही सुद्धा कमाई आहे. ते जमीन देत होते ते प्रेम कमावित होते. म्हणून जुनी दान प्रवृत्ती आणि नवीभूक यादोहोंची सांगड घातल्यास आजही भूमिदानाचा प्रश्न सुटणे शक्य आहे. या कामासाठीची नीती सांगताना विनोबा म्हणायचे की, ‘अहिंसाही आमची नीती आहे, समन्वय हे तिचे तत्त्व आहे,’ (विनोबा, (२००४), २६०-२६३) समन्वयावरच विनोबांनी कायम भर दिला. कारण, आज विषमतेमुळे सर्व लोक दुःखी आहेत. जोवर विषमता नष्ट होत नाही, तोवर दुःख नाहीसे होणार नाही.

समारोप:

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महत्वाच प्रश्न हाती घेऊन विनोबांनी भूदान-यज्ञाला व्यापक पातळीवर नेले. समाजातील आपल्या अत्यंत विषम स्थितीतील मनुष्यबंधू विषयीची आपली कर्तव्य भावना तीव्र करण्यासाठी या चळवळीचा जन्म होता. लोकांचे विचार परिवर्तन करणारी ही चळवळ होती. नैतिकतेचा प्रचार प्रचारकाच्या स्वतःच्या आचरणातून होत असतो यास्तव चळवळीचे स्वरूप शुद्ध राखले गेले. सरकार या सत्ताधिष्ठीत संस्थेवर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची गरज आणि सवय काढून टाकून लोकांनी स्वावलंबनाने आणि परस्पर सहकार्यबुद्धीने आपला कारभार करण्याला लागावे आणि जमिनीचे फेरवाटप करण्याच्या निमित्ताने समाजाची नवीन घडी सर्वोदयाच्या पायावर रबसविणे यागोष्टी विनोबांना साध्य करावयाच्या होत्या. यासाठी विनोबांनी शांततेचा, अहिंसेचा, दीर्घपरिश्रमांचा मार्ग सुचविला. भूदानातून फक्त जमीन मिळवायची नसून सर्वोदय विचाराचा माणूस घडवायचा होता. भारतीय समाजाचा सर्वोदयाचे दर्शन घडवून अहिंसक व समताधिष्ठीत समाज स्थापन करणे हे भूदांचे उद्दिष्ट्य होते. या आंदोलनाचा उद्देश समाजाला अहिंसेचा मंत्र शिकविणे हा होता.

आज जग एक होत आहे. जागतिकीकरण, खऱ्या अर्थाने, ग्रामस्वराज्याच्या मजबूत आधारावरच उभे राहू शकते. आजचे जागतिकीकरण तर एक थोतांड आहे. त्याला जगाला एक जागतिक बाजार बनवायचे आहे. परंतु आपल्याला विश्व बाजार नको, विश्व परिवार पाहिजे. त्यासाठी गांधींच्या समुद्री वर्तुळासारखी समाजाची नवरचना झाली पाहिजे. अशा नवरचनेची चुणूक विनोबांच्या आंदोलनातून मिळाली. विनोबांच्या ‘जयग्रामदान’ आणि ‘जयजगत’ या घोषणा आहेत. जर एक सर्व तो भद्रविश्वव्यवस्था उभी राहावयाची असेल तर ती ग्रामस्वराज्याच्या

पायावरच उभी राहू शकते. ग्रामस्वराज्य जमिनीवर मूर्त करण्याचा भगीरथ पुरुषार्थ ज्या अभूतपूर्व लोक-आंदोलनातून झाला.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) भावे, विनोबा, (1999अ). सत्याग्रह-विचार, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 2) भावे, विनोबा, (1994). विनोबा साहित्य खंड 3, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 3) भावे, विनोबा, (1995अ). विनोबा साहित्य खंड 13, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 4) भावे, विनोबा, (1996अ). विनोबा साहित्य खंड 15, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 5) भावे, विनोबा, (1996ब). विनोबा साहित्य खंड 16, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 6) भावे, विनोबा, (1998). विनोबा साहित्य खंड 18, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 7) भावे, विनोबा, (1999ब). विनोबा साहित्य खंड 19, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 8) भावे, विनोबा, (2001). विनोबा साहित्य खंड 20, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 9) भावे, विनोबा, (2004). लोकनीती, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 10) भावे, विनोबा, (1988). साम्यसूत्रे, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 11) भावे, विनोबा, (1989). सर्वोदय-विचार आणि स्वराज्य-शास्त्र, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 12) भावे, विनोबा, (2003अ). साम्य-सूत्र-विवरण, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 13) भावे, विनोबा, (2003ब). प्रेमपंथ अहिंसेचा, वर्धा, पवनार: परंधाम प्रकाशन.
- 14) चोळकर, पराग, (2022), अवधी भूमी जगदीशाची, पुणे, साधना प्रकाशन.